

ШУДИКОВСКИ НАТПИС ХРИШЋАНСКОГА РУХА

Шудиковски натпис, на Шудиковском квадери, јесте у науци познат споменик манастира Српске православне цркве Шудикова код Берана у Црној Гори. Написан је знацима протобугарског писма. Ради се о натпису хришћанске садржине, библијског стила и садржаја. У раду се предлаже његово протобугарско старотуркијско читање, превод и датовање: *tǎŋri-tǎŋrisi iisukrist tǎŋri-tǎŋrisi tǎŋri-evi*, „Господ Исус Христос / Господ Исукрест (јесте) Господ. (Ово је) кућа Господа (Бога)” (из времена након 864. г. – XI в.). Дата је и романска етимологија имена овог манастира као и имена оближње планине, *Тифран*, од придева **subtiku/-a* „који је испод и сл.” и **trifraktu/-a* „трипут односно врло, много изломљен и сл.”. Говор локалних Романа препознат је као извор (фонетског и морфолошког) јакавизма Лимске повеље краља Уроша из 1254–1263. г.

Кључне речи: Шудиковски натпис, протобугарски, старотуркијски, Шудикова (Шудик), Тифран, Романи, Лимска повеља краља Уроша, јакавизам.

Рад разматра пре свега један загонетни артефакт нашег раног средњег века, Шудиковски квадер са протобугарским Шудиковским натписом, из манастира Шудикова код Берана. Сматрали смо да са темом целину чини и етимологија имена овог манастира као и имена оближње планине, *Тифран*. Откривши како је реч о романским називима усмерили смо пажњу на романско становништво тога краја у средњем веку. Локални Романи потврђени су у низ српских средњовековних повеља укључујући и Лимску повељу краља Уроша, чији смо (фонетски и морфолошки) јакавизам повезали са романским говором овог становништва. Стога смо рад обликовали као својеврсни триптих шудиковских и локалних тема.

¹ sapphousatthis@gmail.com

На консултацији при старотуркијском ишчитавању Шудиковског натписа и археолошком тумачењу првобитне употребе Шудиковског квадера остајем усрдно захвалан колегама, туркологу и оријенталисти, проф. др Еми Миљковић Петровић (Филолошки факултет у Београду), и археологу Војкану Милутиновићу (Завод за заштиту споменика културе – Краљево).

Шудиковски натпис

Шудиковски натпис, на Шудиковском квадери, јесте у академској и широј јавности најпознатији споменик манастира Шудикова (споредно и Шудиково). Овај се манастир налази у селу Будимља код Берана у Црној Гори, на десној обали реке Лим, испред улаза у Тифранску или Тивранску клисуру под планином Тифран или Тивран, и припада Епархији будимљанско-никшићкој Српске православне цркве. Шудиковски квадер пронашао је током 1923. и 1924. г. тадашњи професор гимназије у Беранама, Душан Вуксан, који је вршио аматерска откопавања остатака поменутог манастира, тада у рушевинама. А педесетих година XX в. овај артефакт пренет је у Полимски музеј у Беранама, где се и данас налази. Овај камени квадер димензија 0,94 x 0,87 x 0,54 m био је 1923–1924. г. као и пре тога уграђен, као античка сполија, у јужни доворотник западног зида првобитне цркве Ваведења Богородичиног у оквиру манастира Шудикова. Са горње и све четири бочне стране овај квадер садржи уклесане знаке, из чега јасно следи да је првобитно био замишљен као слободно стојећи објекат. Још пре више десетлећа (1957–1958. г.) први пут је истакнуто да ови знаци, који су деценијама били предмет научних и псеудонаучних контроверзи, своје најближе аналогије имају међу протобугарским епиграфским споменицима односно међу знацима протобугарског писма. Истакнуто место у натпису на Шудиковском квадери заузима знак односно ², урезан чак пет пута, што је протобугарски знак за реч *Тенгри*, врховно божанство Турака и туркијских Протобугара. Реч је о натпису будући да смењивање, понављање и варирање знакова на њему оставља утисак смислених симбола односно записа. Ако се томе дода и испрва слободан положај самог квадера у простору, може се са великом вероватноћом претпоставити да је његова првобитна намена била култна. О значењу, функцији и хронологији овог загонетног споменика вођене су у српској и бугарској науци током XX в. бројне расправе. Све њих 2007. г. детаљно је претресао и на њих ставио тачку у смислу правца даљег проучавања наш водећи етимолог Александар Лома. Ломи припада заслуга за то што је дотадашњи проблем шудиковских знакова поставио у одговарајуће, прецизне истраживачке оквире и указао на правце њиховог даљег проучавања. Лома закључује како је овај споменик протобугарски те да припада протобугарској писмености. Првобитна његова намена свакако је била култна, по Ломи део паганског култа. По њему споменик је могао бити дело протобугарских избеглица – пагана који су крајем IX в. у време ширења хришћанства у њиховој постојбини, праћеног репресалијама, образовали енклаву на територији Србије, у то време још делимично християнизова-

² Услед непостојања фонта и карактера за знаке протобугарског писма њих у овом раду приказујемо у оригиналу и(ли) калку (Вељковић, 2023: 145) зависно од тога шта је било доступно односно практично.

не. Та претпостављена палеобугарска енклава, формирана на простору Тифранске или Тивранске клисуре, тешко да је могла преживети рат 924. г., када је бугарски цар Симеон накратко освојио Србију (Поповић Д., Поповић М., 2020: 13, 17, 19–21, 35, 74, 75, 121, 279, 296; Лома, 2007: 89–96).

Ми ћемо се у овом раду наставити на научне Ломене закључке и покушаћемо да дамо свој допринос теми.

За почетак, даћемо нама доступне слике овога натписа са свију исписаних страна квадера.

Сл. 1а Средина натписа, фото, 1952. г. (Поповић Д., Поповић М., 2020: 31)

Сл. 1б Средина натписа, фото, 2007. г. (Лома, 2007: 90)

Сл. 1в Средина натписа, фото, 2019. г. (Илић, 2019: 355)

Сл. 2 Доњи део натписа, фото, 2019. г. (Илић, 2019: 355)

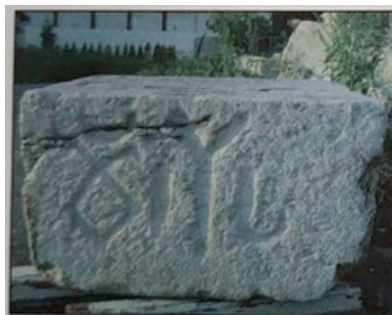
Сл. 3а Леви део натписа, фото, 2007. г.
(Лома, 2007: 90)

Сл. 3б Леви део натписа, фото, 2019. г.
(Илић, 2019: 355)

Сл. 4 Горњи део натписа, фото, 2019. г.
(Илић, 2019: 355)

Сл. 5а Десни део натписа, фото,
2007. г. (Лома, 2007: 90)

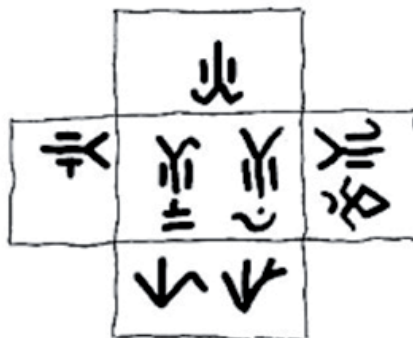

Сл. 5б Десни део натписа, фото, 2019. г. (Илић, 2019: 355)

Дато је неколико калкова овога натписа и знакова на натпису.

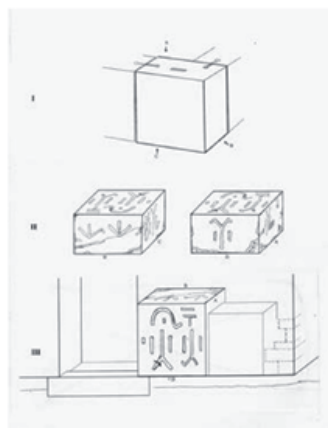
Сл. 6а Калк натписа, 1952. г.
(Поповић Д., Поповић М., 2020: 34)

Сл. 6б Калк натписа, 1965. г.
(Войников, 2009: 132)

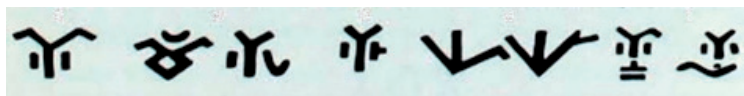
Сл. 6в Калк натписа, 2019. г. (Илић, 2019: 356)

Сл. 6г Калк натписа, 2020.г.
(Поповић Д., Поповић М.,
2020: 76)

Сл. 7а Калк знакова на
натпису, 1965. г.
(Войников, 2009: 132)

Сл. 7б Калк знакова на натпису, 1993. г.
(Попконстантинов, 1993: 151)

Сада ћемо прећи на сам натпис. Лома закључује како је он протобугарски те да припада протобугарској писмености. Прецизније, написан је знацима протобугарског писма, а то писмо и натпис на њему чита се здесна налево (Попконстантинов, 1993: 145, 153; Вељковић, 2023: 150). По логици, он започиње од средине натписа на коме је и највећи број знакова. Наставља се одмах испод тога, доњим делом натписа. Потом се чита идући исто тако здесна налево у круг око квадера: леви део натписа, горњи део натписа, завршавајући десним делом натписа.

У овом натпису јављали би се следећи знаци протобугарског писма.

Први знак, односно , јавља се пет пута. Како је речено, служи да забележи реч *Тенгри*, што је врховно божанство Турака и туркијских Протобугара. Прецизније, ова старотуркијска реч *tǎŋri* има више значења: „1) небо (нпр. облачно), небеса (нпр. соко се стрмоглавио с небеса), 2) бог, богови (нпр. створио човека; били у рату са демонима), 3) бог неба, Тенгри, 4) господар (нпр. добри господари)”. Док у сложеници *tǎŋri-tǎŋrisi* ова реч значи „бог (свих) богова (о Буди)”, очито у извесном монотеистичком смислу. Такође у сложеници, то је и придев у значењу „са богом (нпр. савез племена са богом), богова (нпр. свет, земља), богова или божанско (учење) и сл.”, у примерима: *tǎŋri-ēlimkā*, *tǎŋri-jeri*, *tǎŋri-nomīn* (ДТС: 168, 169, 257, 360, 544). Развој значења од паганског бога до монотеистичког Бога не би наравно био нимало усамљен пример међу језицима света. А да се оно вршило и у старотуркијском генерално и у протобугарском старотуркијском језику, сведочи нам реч *ijä*. Ова реч у старотуркијском значи и „господар (нпр. светова)” и „Господ (о Богу)”, а на протобугарском старотуркијском Натпису с тромеђе Рашке, Новог Пазара и Лепосавића, који је хришћанске садржине, библијског стила и садржаја, она и значи „Господ” (ДТС: 205; Вељковић 2023: 150–152).

Остали знаци на натпису јављају се по једанпут.

Други знак јесте односно . Одговарао би знаку односно , *ij*, у оквиру сложеног знака односно , *ijin*, на протобугарском Натпису с тромеђе као и знаку на истом натпису односно , *ij*. Такође би одговарао знаку са таласког туркојезичног натписа на аланском писму који доноси Георгиј Турчанинов, или , *ij*, *ii*. У овом знаку може се учити односно , *i*,³ које се у оквиру сложених знакова односно , *čim*, и односно , *ijin*, јавља двапут у поменутом Натпису с тромеђе (Вељковић, 2023: 150, 151; Турчанинов, 1971: т. XXXIX; Турчанинов, 1990:

³ Овде би реч била о старотуркијској тзв. архифонеми [i] која се реализује као [i] и [i̇] (Ердал, 2004: 45, 46).

т. XXVII). Стога би овај знак на натпису стајао (генерално) за *ii*.

Трећи је знак односно . Он би био састављен од више компоненти. 1) Од знака , *s*, који тако читају и Ђула Немет и Франц Алтхајм и Сосланбег Бајчоров. 2) Од знака са таласког туркојезичног натписа на аланском писму који доноси Турчанинов, или , *u*. Он би одговарао , , , *u*, у знаку , , , *um*, који тако, првобитно и преферирано, чита Немет (Турчанинов, 1971: т. XXXIX; Турчанинов, 1990: т. XXVII; Попконстантинов, 1993: 147–149; Немет, 1971: 8, 9). Стога би овај знак на натпису стајао за *su*.

Четврти знак је односно . Он би био састављен од више компоненти. 1) Од знака , , *kr*, који тако чита Немет. 2) Од знака са таласког туркојезичног натписа на аланском писму који доноси Турчанинов: или , *i*. Он би одговарао знаку , *i*, који тако чита Немет (Турчанинов, 1971: т. XXXIX; Турчанинов, 1990: т. XXVII; Попконстантинов, 1993: 146, 148). Стога би овај знак на натпису стајао за *kri*.

Пети знак јесте односно . Он би био састављен из више компоненти. 1) Од горепоменутог знака , *s*. 2) Од знака , , , , *t*, који тако чита Ђула Немет. Тај знак у Неметовом читању би могао одговарати једном знаку са таласког туркојезичног натписа на аланском писму. Или – у случају да Немет ипак не чита добро – овај би знак могао одговарати поменутом знаку из Таласа или , *t* (*θ*), а који доноси Турчанинов. Такође би одговарао знаку , односно , , *t*, који се јавља двапут у протобугарском Натпису с тремеђе (Попконстантинов 1993: 147–149; Турчанинов, 1971: т. XXXIX; Турчанинов, 1990: т. XXVII; Вељковић, 2023: 150). Стога би овај знак на натпису стајао за *st*.

И шести је знак односно . Он би био састављен из више компоненти. 1) Од знака , *ev*, који тако чита Казимир Попконстантинов, 2) Од горепоменутог знака или и , *i*. Такође би одговарао горепоменутом знаку односно , *i*, у сложеном знаку односно , *kri* (Попконстантинов 1993: 151). Стога би овај знак на натпису стајао за *evi*.

Ово читање указује на следећих неколико речи.

Старотуркијска реч *tāŋri-tāŋrisi*. Ова сложеница, рекли смо, у старотуркијском значи „бог (свих) богова (о Буди)”, очито у извесном монотеистичком смислу. А будући да је на натпису споменут (Господ) Исус Христос у облику *iisukrist* односно „Исукрст”, може се за поменућу сложеницу препоставити значење „Господ”.

За ову протобугарску старотуркијску реч *iisukrist* „Исус Христос, Исукрст” треба приметити да би можда могла да буде словенског порекла будући да су у старословенском корпусу и редакцијским писменостима посведочени облици ове речи као и њених (пореклом грчких) основа и са *ии-* и са *кри-*: *Иисоу(с)-* и *крис-*. То су примери: *Иисоухристовъ* „Исукрстов” у српском Шишатовачком апостола (1324), *criste* „Христе” у словеначким Брижинским споменицима (972–1039) као и *крисѣ* „крсту” у руском Свјатослављевом изборнику из 1073. бугарског текстуалног порекла (893–927) (Миклошич: x, xiii, xiv, xx, 254, 317; Хефлер, Шафарик, 1857: 56).

У старотуркијском реч *ev* (у сложеници *-evi*) има неколико значења: „1) кућа, јурга, простор за становање (нпр. у кући, приближити се кући), 2) у астролошком смислу кућа односно предео неба (нпр. Сатурн, Месец у тој и тој кући)” (ДТС: 162, 189). На натпису је споменут Господ Исус Христос, а рекли смо да је реч *täŋri* у сложеници и придев у значењу „са богом, богова, богова или божански и сл.”, у примерима: *täŋri-elimkä*, *täŋri-jeri*, *täŋri-nomîn*. Стога се може за одговарајућу сложеницу, *täŋri-evi*, претпоставити значење „кућа Господња и сл.” А пошто се у тексту протобугарског Натписа с тромеђе појављује библијска реминисценција из књига Старога завета (Пс., 2. Сам., Рута) и износи се како је „можда могуће да је постојао библијски текст на протобугарском старотуркијском, у том случају пре у мањем, него у већем обиму” (Вељковић, 2023: 151, 152), сматрам да и овде одговор треба потражити у Библији. Такође у Старом завету, проналазе се у Првој књизи дневника следеће речи: „И рече Давид: Ово је **кућа Господа Бога** и ово је олтар за жртву паљеницу Израилу” (Библија: 1 Дн. 22:1). Стога се и на овом протобугарском натпису такође хришћанске садржине јавља библијски стил и библијска реминисценција.

И не само то, него тражећи текст у Библији проналазимо да је и први део овог натписа такође библијског стила и библијска реминисценција. У Посланици Филипланима Св. апостола Павла каже се: „И сваки језик да призна да **је Господ Исус Христос** на славу Бога Оца” (Библија: Фил. 2:11). А у Посланици Римљанима Св. апостола Павла каже се: „Јер, ако признајеш устима својим да **је Исус Господ**, и верујеш у срцу свом да Га Бог подиже из мртвих, бићеш спасен” (Библија: Рим. 10: 9).

То све онда значи да је и овај натпис као и поменути Натпис с тромеђе – хришћанске садржине и библијског стила и садржаја. Тиме смо дошли и корак ближе тврдњи да је постојао библијски текст на протобугарском старотуркијском језику.

Напоследку копула „је(сте)” изостављена је, и подразумева се (Ердал, 2004: 322).

Овај Шудиковски натпис, односно Шудиковски квадер на коме је натпис урезан, рекли смо горе, пронађен је уграђен у јужни довратник западног зида првобитне цркве Ваведења Богородичиног у оквиру манастира Шу-

дикова, а првобитно је био замишљен као слободно стојећи објекат. Према прочитаној садржини овог натписа који је, како горе у наслову рекосмо, *хришћанскога руха* може се претпоставити како он потиче из неког старијег хришћанског сакралног објекта, већег или мањег обима (цркве или црквице) од камена или дрвета, ту или у близини. Питање функције овог каменог квадера у тој старијој цркви или црквици остављамо отвореним.

Према томе што је овај натпис писан протобугарским писмом и протобугарским старотуркијским језиком он се, како је то Лома први истакао, има повезати са извесном групом, највероватније енклавом Протобугара на том простору, засигурно у периоду раног средњег века. Они су према садржини овог натписа били хришћани у време писања натписа. Ово натпис датује генерално у период након бугарског примања хришћанства односно христијанизације, која је започета 864. г. (Марковић, Војводић, 2021: 114). Напоследку протобугарски натписи посведочени су у периоду од IX до XI в. (Бешевлијев, 1992: 20, 89), а са XI в. као границом поклапа се и горепоменута засведочена употреба облика на *крис*- у старословенском корпусу и редакцијским писменостима до 1073. г. То све овај натпис датује генерално у период након 864. г. – XI в.

Из свега изнесеног ми предлажемо следеће протобугарско старотуркијско читање, превод и генерално датовање Шудиковског натписа: M¹⁻², s.³, S⁴, S.⁵, D⁶ | 2   - | 3 | 4 - | 5 | 6   односно
| 2   - | 3 | 4 - | 5 | 6 , у транслитерацији: tǎŋri-tǎŋrisi iisukrist tǎŋri-tǎŋrisi tǎŋri-evi, а у преводу: „Господ Исус Христос / Господ Исукрст (јесте) Господ. (Ово је) кућа Господа (Бога)” (из времена након 864. г. – XI в.)

Шудикова и Тифран

У горепоменутом раду о Шудиковском натпису, односно Шудиковском квадери Александра Ломе речено је да би разрешењу недоумица које покреће овај јединствен налаз изван допринос могла дати и топономастика, расветљењем засад тамних имена као што су *Шудикова* или *Тифран* (*Тивран*). За покушај тумачења назива *Шудикова* од стране Петра Добрева, како назив потиче од имена извесног Протобугарина који се звао *Шудик* и како се такво име и данас среће на Кавказу код суседа некадашњих Кубратових Протобугара (не дајући ништа прецизније), Лома каже како је то пресмела ономастичка претпоставка и како се то једва може узети за озбиљно (Лома, 2007: 92, 96; Добрев, 1995: погл. 4, А). Са тим ставом се слажемо, али прецизирамо да је реч о протобугарском имену *Sondoke* односно *Zunduco* које је носио један Протобугарин, бугарски багатур у другој половини IX в. (867, 870, 870-их, 879. г.), и који се исто у латинским изворима бележио и споредним облицима

Sundica, [*S*]undicus (Славова, 2009: 127; Славова, 2010: 64). У смислу реалног језичког облика поменуто је име гласило на *Sondok-*, евентуално на **Сждок-* (Дујчев, 1971: 79, 80), те се из тог разлога ни фонетски не може повезати етимолошки с обликом на терену *Шудикова* и сл. Лома надаље излаже за назив *Шудикова* да је у црквеним записима одувек у том облику и да се у Шудиковском поменику из XVII в. бележи два пута село *Шудик*, а за топоним *Тифран* или *Тивран* да се у недостатку старијих записа не може бити сигуран који је лик изворнији јер у српском *ф* нормално прелази у *в*, али се у Васојевићима дешава обратан прелазак, нпр. *врба* > *фрба*. Напоследку Лома износи и покушај тумачења назива *Шудикова*, претпоставку коју је усмено изнео Павле Ивић, како овај назив потиче од романског облика, са гласовним развојима блиским шиптарском, за латинско *Sanctus Jacobus*, али за ту посвету нема потврде (Лома, 2007: 96; Лома, 1987: 11, 12; Лома, 1990: 15).

Ми бисмо пак предложили следећа етимолошка тумачења. За име манастира *Шудикова* става смо да је оно постало проширењем секундарном суфиксацијом суфиксом *-ов*, са *-ова* у женском роду према речи *црква*, у смислу да је то „црква села Шудик” (уп. Лома, 2013: 250, 278). То потврђује и облик имена овог манастира *Шудиковина*, из 1736. г. (РЈАЗУ, XVII: 862), у ком поред проширења секундарном суфиксацијом примећујемо и суфикс меморативног карактера *-ина*, у смислу да је то „некадашња црква села Шудик” (уп. Лома, 2013: 259, 260, 278). Оба облика овог назива била би по нашем уверењу изведена од имена села *Шудик*. У овом топониму *Шудик* ми видимо прелазак *с-* у *ш-* као у топониму **Сабаџ* > **Шабаџ* > *Шабаџ* (Вељковић, 2018: 213). На тај начин нам се као могући етимон отвара претпостављени балканоромански-старовлашки назив **Suntik(u/a)*, **Suntik(u/a)* који би потицао од источнороманског придева **suptikul/-a*, **subtikul/-a* „који је испод и сл.” (уп. Розети, 1986: 151, 153, 297, 370, 481, 482). У том смислу село **Сунтик* (*Шудик*) би на романском значило, најпрецизније, „село (нпр.) испод улаза у Тифранску или Тивранску клисуру” управо онако како је оно географски и било положено (уп. Поповић Д., Поповић М., 2020: 13, 14).

А за име планине *Тифран* или *Тивран*, под којом се налази по њој названа *Тифранска* или *Тивранска клисура*, става смо како је изворнији облик са фонемом *-ф-*, и у том топониму ми претпостављамо разједначавања $p : p > \emptyset : p$ и $m : m > t : \emptyset$ (уп. Лома, 2013: 228, 272; Белић, 1976: 143), односно изворни облик **Трифрант*. На овај начин нам се као могући етимон отвара претпостављени балканоромански-старовлашки назив **Trifrant(u/a)*, **Trifrant(u/a)* који би потицао од источнороманског придева **trifrapul/-a*, **trifraktul/-a* „трипут односно врло, много изломљен и сл.” (уп. Розети, 1986: 119, 151, 370, 390, 481, 482; Вељковић, 2013: 19). У том смислу планина *Тифран* (*Тивран*) би на романском значила, најпрецизније, „планина (нпр.) која је врло, много (из)ломљена” односећи се на саму планину, а могуће и на клисуру под њом.

Романи и јакавизам Лимске повеље

Изнесене етимологије слажу се с чињеницом да су у Полимљу уопште, у које је у средњем веку локални крај односно жупа Будимља спадала, потврђени Романи (стерп. 'Власи') именом као и топономастички и антропономастички, око 1252, 1254–1263. и 1317–1321. г. у Стонској повељи (С) и Лимској повељи краља Уроша (Л) као и у Повељи Хумској епископији краља Милутина (ХЕ).

Од ономастике која је романска или упућује на Романе у поменутиим трима повељама ми можемо навести следеће називе:

- стерп. етн. *Власи* (С, Л), *съ Влахи* (ХЕ) „Романи”,
- стерп. ојк. *Прюшка Вьсь* [pruška vьs] (Л) „село Романа”, данас ојк. *Прюшка*;
- стерп. топ. *Кырѣникъ*, *Кипрѣникъ* [kɨrɲɨk] (С), изворније, генерално, **Кипраники* [kɨpraniki] што је презиме рода **Кипраникъ* [kɨpranik], тј. ради се о имену претка писаном по стерп. **Кипранъ* [kɨpran, kɨrʦan] = балк.ром.-ствлаш. **Kipran(u(l))*, **Kiprjan(u(l))*, за шта упоредити румунско име *Ciprian* и през. *Ciprianul*, све пореклом од латинског имена *Cyprianus*;
- име писано по стерп. *Нѣгославъ* [nʲegoslav] (С), *Нјагославъ* [nʲagoslav] (Л) = балк.ром.-ствлаш. *Njagoslav*, **Njagoslavu(l)*, све пореклом од словенског имена **Nĕgoslavъ*;
- имена писана по стерп. *Станило* (С), *Стане* [stanə] (Л) (могуће иста особа) = балк.ром.-ствлаш. *Stanĭ* односно *Stanĭ*, **Stan(u(l))* као и за ово име суфиксом *-il(-)*, одмиља *Stanilo*, **Stanil(u(l))*, за шта упоредити румунска имена *Stan(ul)*, *Stancu(l)*, *Stanco* и презимена *Stan(u)*, *Stănil*, *Stancu*, све пореклом од словенског имена на **Stan(i)-*;
- стерп. патр. *Петраликикъ* (С), што треба исправити у *Петрали[т]икъ* [petralitʲik], тј. ради се о имену оца прилагођеном у стерп. *Петралита* = балк.ром.-ствлаш. *Petralitŭ* односно *Petralită*, **Petralit(u(l))*, све изведено од имена *Petru(l)* суфиксима одмиља *-al(-)* и *-it(-)*,
- име писано по стерп. *Шарбанъ* (С), *Шарѣбанъ* (Л) = балк.ром.-ствлаш. *Šarban*, **Šarbanu(l)*, за шта упоредити румунско име *Șarbanul* и презиме *Șarban*, све проистекло од старијег облика имена, **Šerban(u(l))*;
- име писано по стерп. *Лиле* [lilə] (С, Л) = балк.ром.-ствлаш. *Lilŭ* односно *Lilă*, **Lil(u(l))*, за шта упоредити румунско име *Lilă* и презимена *Lilu*, *Liloiu*, све пореклом од словенског имена на **Mil(o)-* изједначавањем одмиља [m] : [l] > [l] : [l];
- стерп. патр. *Мошловикъ* [moʃilovik] (С), тј. ради се о имену оца писаном по стерп. *Мошло* [moʃilo] = балк.ром.-ствлаш. *Mojilo*,

- **Mojil(u(l))*, што је суфиксом *-il(-)* одмиља за **Moisi* и сл., за шта упоредити рум. през. *Moilescu*, све пореклом од грчког имена *Μωϋσῆς*;
- име прилагођено у стерп. *Келіша* [kelša] (С) = балк.ром.-ствлаш. *Kelšŷ* односно *Kelšă*, **Kelš(u(l))*, за шта упоредити румунско име *Chelsie*, све пореклом од латинског имена *Celsius*;
 - име писано по стерп. *Грѣде* [grdɛ] (С, Л) = балк.ром.-ствлаш. *Gîrdŷ* односно *Gîrdă*, **Gîrd(u(l))*, за шта упоредити румунско през. *Gherdă* и име *Gherdanul*, све пореклом, генерално, од словенског имена **Gъrdъ*;
 - име писано по стерп. *Гоило* [gojilo] (С, Л) = балк.ром.-ствлаш. *Gojilo*, **Gojil(u(l))*, што је суфиксом *-il(-)* одмиља за *Goitan*, **Goitanu(l)*, све пореклом од италијанског имена *Gaetano*;
 - присвојни придев у смислу патронима стерп. *Гаоугль* (С), што треба исправити у *Га[гоу]ль* [gagul'] (подразумева се *синь*), као и *Гагюль* [gagul'] (Л) (подразумева се *синь*), тј. ради се о имену оца писаном по стерп. *Га[гоу]ль*, *Гагюль* [gagul] = балк.ром.-ствлаш. **Gag(u)*, *Gagul*, **Gago*, за шта упоредити ароманска имена *Gag(u)*, *Găgul*, *Gago*, све пореклом од словенског имена на **Drag(o)*- изједначавањем одмиља [dr] : [g] > [g] : [g];
 - стерп. патр. *Роугановиџ* (С), *Роугановичь* (Л) [ruganovik], тј. ради се о имену оца писаном по стерп. *Роугань* [rugan] = балк.ром.-ствлаш. *Rugan*, **Ruganu(l)*, за шта упоредити румунска презимена *Rugan*, *Rug* и имена *Rug*, *Rugă*, све пореклом од словенског имена **Ruganъ*;
 - присвојни придев у смислу патронима стерп. *Глотань* [glotań] (С) (подразумева се *синь*), односно стерп. патр. *Глотановичь* [glotanovik] (Л), тј. ради се о имену оца писаном по стерп. *Глотань* [glotan] = балк.ром.-ствлаш. *Glotan*, **Glotan(u(l))*, за шта упоредити румунске речи *gloată*, *glută* „породица, сва деца у породици и сл.”, *a se gloti* „окупљати се на буљуке”, све пореклом од старијег облика речи, **glotă* < слов. **glota*;
 - имена писана по стерп. *Дѣдославъ* [d'edoslav] (С), *Диадославъ* [djadoslav] (Л) и *Дѣдоџ* [d'edoje] (С), *Диадоџ* [djadoje] (Л) = балк.ром.-ствлаш. *Djadoslav* потом **Đadoslav*, **Djadoslavu(l)* потом **Đadoslavu(l)* и *Djado(j)e* потом **Đado(j)e*, **Djadoj(u(l))* потом **Đadoj(u(l))*, за шта упоредити румунска имена *Dead(uł)*, *Deadco*, *Deadil*, све пореклом од словенског имена **Dědoslavъ* и имена одмиља **Dědojъ* > *Дѣдоџ*;
 - име писано по стерп. *Банѐ* [banɛ] (С), односно прилагођено у стерп. *Бана* (Л) = балк.ром.-ствлаш. *Bani* односно *Bană*, **Ban(u(l))*, за шта упоредити румунска имена *Bană*, *Ban(u(l))*, све пореклом од речи *ban*;

- име писано по стерп. *Бртославъ* [bɔ̄toslav] (С), *Братославъ* (Л) = балк.ром.-ствлаш. *Brătoslav*, **Brătoslavu(l)*, за шта упоредити румунска имена *Brătuł*, *Bratu(l)*, *Brătan*, *Brătoiu*, *Bratoiu*, *Brătore* и презиме *Brătănescu*, све пореклом од словенског имена **Brat(r)-oslavъ*;
- име писано по стерп. *Люпко* (С), омашком за *Л[оу]пко* [lupko],⁴ као и *Люпъко* [lupko]⁵ (Л) = балк.ром.-ствлаш. *Lupko*, **Lupku(l)*, све изведено од имена *Lup(u(l))* суфиксом одмиља *-kol-k(-)*;
- име писано по стерп. *Прѣдиславъ* [pr̄edislav] (С), *Приадиславъ* [pr̄jadislav] (Л) = балк.ром.-ствлаш. *Prjadislav* потом **Pr̄adislav*, **Prjadislav(u(l))* потом **Pr̄adislav(u(l))* (за шта упоредити сличну румунску реч *preadislovie* „предговор, предисловије”), све пореклом од словенског имена **Pr̄edislavъ*;
- стерп. патр. *Тѣхојевиць* [t̄echojević] (С), односно старосрпски патроним са балканороманском-старовлашком цртом *Тяхојевиць* [t̄jahojević] (Л), тј. ради се о имену оца *Тѣхоје* [t̄echoje], односно имену оца писаном по стерп. *Тяхоје* [t̄jachoje] = балк.ром.-ствлаш. *Tjaho(j)e* потом **Čaho(j)e*, **Tjaho(j)(u(l))* потом **Čaho(j)(u(l))*, за шта упоредити румунско име *Teahoe*, све пореклом од словенског имена **Těhojъ* > *Тѣхоје*;
- име писано по стерп. *Бале* [balə̄] (С, Л) = балк.ром.-ствлаш. *Bală*, за шта упоредити румунску реч *bală* у значењу „чудовиште и сл., вероватно и *змај”, све пореклом од речи *bală*;
- име писано по стерп. *Редивоу* [r̄ədivoj] (С) = балк.ром.-ствлаш. *Rădivoj*, **Rădivoj(u(l))*, **Rădivo(j)e*, за шта упоредити румунска имена *Rădivoe*, *Radivoe*, све пореклом од словенског имена **Radivojъ* > *Радивоје*;
- патроним писан по стерп. *Сестраиць* [sestraić] (С), могуће изворно да је то име оца у смислу патронима писано по стерп. **Сестра* = балк.ром.-ствлаш. *Sestrŭ* односно *Sestră*, **Sestru(l)*, што је одмиља за **Selvestru(l)*, за шта упоредити рум. през. *Selvestru*, све пореклом од латинског имена *Silvester*;
- име оца у смислу патронима писано по стерп. *Боукола* (С), што треба исправити у *Боукола[u]* [bukolaj], као и *Буюколаи* [bukolaj] (Л)

⁴ Наиме, корен [l'ub] се у (С) пред самогласником и генерално пише *люб-*: *Любов[иц]ева* *лоука*, *Любовидѣ*, *что* *любо*, *кѣто* *любо* (Мошин, Ћирковић, Синдик, 2011: 195–197; Лома, 2011: 195).

⁵ Наиме, корен [l'ub] се у (Л) пред сугласником, самогласником и генерално пише *люб-*: *чловаколюбисѣмъ*, *взлюби*, *възлюби*, *любем*, *възлюбленъ*, *възлюбити*, *възлюбите*, *любѣшихъ*, *Любовидѣскы* *дѣалъ*, *Любовидѣскога* *дѣала*. Облик *Люпъко* не исправљам јер се у (Л) за [u] пише у свим позицијама и прејотовано ю, нпр. *С(ы)ню* [sinu], *сюшѣствю* [sušt̄stvu], *оученики*, *кравѣвѣствоу*, *бюдоутъ* [budut], *въплѣшѣшюмоу се* [v̄pr̄št̄šumu se] (Мошин, Ћирковић, Синдик, 2011: 226–230).

= балк.ром.-ствлаш. *Bukolaj*, **Bukolaj(u(l))*, за шта упоредити румунску реч ж. *bucolaie*, *bucălaie* „овца црног носа, лица или главе”, све пореклом од речи *bucălaie*;

- име писано по стрп. *Льпчинь* [l'epč'in] (С), *Лпаньчынь* [l'arč'in] (Л) = балк.ром.-ствлаш. *Ljarč'in*, **Ljarč'in(u(l))*, за шта упоредити рум. през. *Learciu* [l'arču], све пореклом од словенског имена на **Lěp(o)*- преко суфикса одмиља -č(-) и -in(-);
- старосрпски патроним са можда балканороманском-старовлашком цртом *Драгџикъ* [drakč'ik/dragč'ik, ? dragəč'ik] (С), односно стрп. патр. *Драгачичъ* [dragač'ik] (Л), тј. ради се о имену оца можда писаном по стрп. *Драгџа* [drakča/dragča, ? dragəča], односно имену оца стрп. *Драгача* = можда балк.ром.-ствлаш. *Dragășu* односно *Dragășă*, **Dragăș(u(l))*, за шта упоредити рум. през. *Dragaciū* (као и румунску реч *dragăcea* „благо и сл.”), све пореклом од словенског имена на **Drag(o)*- преко суфикса одмиља -ac(-) односно -ăč(-) (Мошин, Ћирковић, Синдик, 2011: 195–197, 225–230, 519–521, 564, 572; Пешикан, 1982: 5, 19, 25, 26; Пешикан, 1983: 75, 76, 80; Премовић, 2018: 459; уп. Розети, 1986: 99, 598; Вељковић, 2019: 53, 54, 61, 62; Вељковић, 2022: 69, 74, 75; РЈАЗУ, IX: 822, XIV: 874; Гибанеску, 1930: 12; Вељковић, 2020: 17, 18; ДЕКС: *bală*, *Ban*, *Brat*, *bucălaie*, *Chelsie*, *Dead*, *Gag*, *Gherdanul*, *gloată*, *gloti*, *glută*, *Lilă*, *Moise*, *predoslovie*, *Radu*, *Rug*, *Stan*, *Teahoe*; Скок, 1940: 8, 9).

У изнесеним примерима јасно се уочава и у литератури је одавна примећен јакавизам Лимске повеље краља Уроша из 1254–1263. г. (Мошин, Ћирковић, Синдик, 2011: 226). Владимир Ћоровић је као објашњење казао да је писар Лимске повеље „био из источне [византијске] Македоније, можда неки светогорски питомец, али још увек врло невешт” (Ћоровић, 1940: 29–31) што хоће рећи да је био јакавац, Бугарин који је могао разумети, па и писати, и (старо)српски. Док Александар Лома као објашњење предлаже да је реч о „црквенословенском маниру” писара ове повеље, ако смо добро схватили, у смислу етимолошке граfiје јата где се јат бележи својим старим изговором и као [ja'а] (Лома, 2011: 188).

Међутим у Лимској повељи краља Уроша писар на месту фонеме јат (*b*) има балканороманску-старовлашку секвенцу [ja'а] (*ia*) у ономастици Романа, и то како смо претходно показали без изузетка. Ово треба повезати с тим да се у балканороманском-старовлашком и дачкороманском вршила типична и типска, и стара замена словенске фонеме *b* [eä, ja'а] романском секвенцом *ea*, *ea'*, *ja* [ea, ja'а] (Вељковић, 2020: 18; Розети, 1986: 404, 419). А у остатку текста, код (старо)српских речи, ми видимо да овај писар исто то типски примењује и на српску вредност фонеме *b* [e] на тај начин да врши замену српске вредности јата [e] романском секвенцом [ja'а] (*ia*). Он у овим случајевима чини то, како је у литератури примећено, „скоро дослед-

но” (Ивић, Јерковић, 1981: 34). Стога је у првом случају реч о фонетском, а у другом о морфолошком јакавизму. Из угла изнесеног ми смо става како је писар Лимске повеље могао бити само и једино Роман. А према томе што је ова повеља састављена „по саслушању мештана” (Мошин, Ћирковић, Синдик, 2011: 225), да је био и локални писар. Најпрецизније, локални писар – полупосрбљени Роман који је говорио балканоромански-старовлашки као матерњи и (старо)српски као други језик, на којем је и писао.

Литература

- Белић, 1976: А. Белић. *Основи историје српскохрватског језика (универзитетска предавања др Александра Белића)*, I (Фонетика). Београд: Научна књига.
- Бешевлијев, 1992: Веселин Бешевлиев. *Първобългарски надписи*. Софија: Българска академия на науките.
- Библија: *Библија или Свето писмо Старога и Новога завјета (прев. Ђ. Даничић, В. Стефановић Караџић)*, Београд: Библијско друштво Србије, 2019.
- Вељковић, 2013: Ж. Б. Вељковић, Порфиригенова „Лонтодокла” – данашњи Љутотук – неколики балканоромански топоними Бјелопавлићког краја. *Никшић: Октоих*, III/4 (2013), 13–25.
- Вељковић, 2018: Ж. Б. Вељковић, (prikazi i osjene) Мирко Грчић и Љиљана Грчић, „Генеза града и порекло имена Шапца”, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 61/1, Београд, 2011, 83–103. *Zagreb: Folia onomastica Croatica*, 27 (2018), 211–215.
- Вељковић, 2019: Ž. B. Veljković, Predlog turizmološkog etimološko-arheološkog rečnika opštine Sremska Mitrovica. Сврљиг: *Етно-културолошки зборник*, XXII, 47–75.
- Вељковић, 2020: Ж. Б. Вељковић, Крич(ан)и, Кричкови и крич(ач)ка имена – кратко о етимологији –. *Никшић: Слово језика српскога*, 9, 9–22.
- Вељковић, 2022: Ж. Б. Вељковић, Дробњац: етимологија. *Vucurești: Romanoslavica*, LVII–1, 67–78.
- Вељковић, 2023: Жарко Б. Вељковић, Протобугарски натпис с тремеђе Рашке, Новог Пазара и Лепосавића. Сврљиг: *Етно-културолошки зборник*, XXVI, 145–155.
- Војников, 2009: Ж. Войников. *Алано-древнобългарското писмо*. Велико Търново: Фабер.
- ДЕКС: I. Coteanu, L. Seche, M. Seche. *Dicționar explicativ al limbii Române*. București: Univers enciclopedic, 2016.
- Добрев, 1995: П. Добрев. *Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. Речник и граматика*. Софија: Издателство Огледало.

- ДТС: В. М. Надеяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак, Т. А. Боровкова, Л. В. Дмитриева, А. А. Зырин, И. В. Кормушин, Н. И. Лятегина, Л. Ю. Тугушева. *Древнетюркский словарь*. Санкт-Петербург: Издательство Наука, 1969.
- Дујчев, 1971: I. Duǰčev, Der protobulgarische Name Sondoke – Sundice, у: *Medioevo Bizantino-Slavo*, III (Altri saggi di storia politica e letteraria), Roma: Edizioni di storia e letteratura, 77–80.
- Ердал, 2004: M. Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- Ивић, Јерковић, 1981: П. Ивић, В. Јерковић. *Правонис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Илић, 2019: R. Ilić, Antički spomenici crnogorskog Polimlja. Cetinje: *Matica*, 79, jesen 2019, 341–360.
- Лома, 1987: А. Лома. Сутелица: топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањичке Србије, Београд: *Историјски гласник*, 1987 1–2, 7–28.
- Лома, 1990: А. Лома. Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу, Београд: *Ономатолошки прилози*, 11, 1–18.
- Лома, 2007: А. Лома. Шудиковски камен: досадашња тумачења, смернице за даља размишљања, Пријепоље: *Милешевски записи*, 7 (2007), 89–102.
- Лома, 2011: А. Лома, Језичке старине Полимља и Потарја – сведочанства старосрпских повеља, у: *Бурђевни ступови и Будимљанска епархија. Зборник радова*, Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка, Полимски музеј – Беране, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Службени гласник, Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета у Београду, 187–198.
- Лома, 2013: А. Лома. *Топонимија бањске хрисовуље: ка осмишљењу старосрпског топономастичког речника и бољем познавању опитесловенских именословних образаца*. Београд: САНУ.
- Марковић, Војводић, 2021: Миодраг Марковић, Драган Војводић. *Црква Светих апостола Петра и Павла у Расу*. Нови Сад: Платонеум.
- Миклошич: F. Miklosich. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, I–II. Wien: W. Braumüller, 1862–1865.
- Немет, 1971: Gy. Németh, The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe. Budapest: *Acta linguistica Academiae scientiarum Hungaricae*, 21–1/2 (1971), 1–52.
- Пешикан, 1982: М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба. Београд: *Ономатолошки прилози*, 3 (1982), 1–120.
- Пешикан, 1983: М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба, II. Београд: *Ономатолошки прилози*, 4 (1983), 1–133.
- Попконстантинов, 1993: К. Попконстантинов, Рунически надписи от средновековна България, у: *Studia Protobulgarica et mediaevalia Europensia*, Велико Търново: Издателство Св. св. Кирил и Методий, 141–165.

- Поповић Д., Поповић М., 2020: Д. Поповић, М. Поповић. *Манастир Шудикова у Будимљи*. Беране–Београд: Епархија будимљанско-никшићка (СПЦ), Музеј СПЦ.
- Премовић, 2018: М. Premović, Povelje Humske episkopije. Cetinje: *Matica*, 74, ljeta 2018, 449–460.
- РЈАЗУ: Ђ. Daničić i dr. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: HAZU, 1880–1975.
- Розети, 1986: А. Rosetti. *Istoria limbii Române*, I. București: Editura științifică și enciclopedică.
- Скок, 1940: Р. Skok. *Osnovi romanske lingvistike*, II (Historijska fonetika romanskih jezika (nenaglašeni vokali i konsonanti)). Zagreb: Naklada školskih knjiga i tiskanica Banovine Hrvatske.
- Славова, 2009: Т. Славова, Титулите багаин и багатур в ранносредновековна Българија. *Eslavística Complutense*, Vol. 9, 115–133.
- Славова, 2010: Т. Славова. *Владетел и администрација в ранносредновековна Българија. Филологически аспекти*. Софија: ПАМ Пъблишинг Къмпани.
- Турчанинов, 1971: Г. Ф. Турчанинов. *Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Издательство Наука.
- Турчанинов, 1990: Г. Ф. Турчанинов, *Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка*, Владикавказ: Издательство Ир.
- Ћоровић, 1940: В. Ћоровић. Питање о хронологији у делима Св. Саве. Београд: *Годишњица Николе Чупића*, XLIX, 24–34.
- Хефлер, Шафарик, 1857: К. А. С. Höfler, P. J. Šafařík. *Glagolitische Fragmente*. Prag: G. Naase.

Извори

- Гибанеску, 1930: G. Ghibănescu: *Surete și izvoade*, XXIV (Documente Slavo-Române între 6936 (1428) – 7265 (1757)). Iași: Viața Românească.
- Мошин, Ћирковић, Синдик, 2011: В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I (1186–1321). Београд: Историјски институт – Београд.

Žarko B. Veljković

THE SHUDIKOVO INSCRIPTION IN CHRISTIAN APPAREL

Summary

The Shudikovo inscription, on the Shudikovo stone, is the artefact from the monastery of the Serbian Orthodox Church Shudikovo near Berane, Montenegro, and is well-known in science. The inscription was engraved in the signs of the

Proto-Bulgarian script. It is a Christian inscription, showing biblical writing style and biblical content. In the article, Proto-Bulgarian Old Turkic reading of the inscription, its translation and dating have been suggested as follows: *tǎŋri-tǎŋrisi iisukrist tǎŋri-tǎŋrisi tǎŋri-evi*, “The Lord Jesus Christ / The Lord Jesu Christus (is) Lord. (This is) the house of the Lord (God)” (dated after year 864 until the 11th century AD). The Romanic etymologies of the name of this monastery as well as the name of the nearby mountain *Tifran* have been given, from the adjectives **subtiku/-a* “positioned below and the like” and **trifratu/-a* “thrice-, i.e. very, much broken and the like”. The Romance language of the local Romance people has been recognized as the source of (phonetic and morphological) yakavian pronunciation in the Lim charter of king Uros, dating from 1254–1263 AD.

Keywords: Shudikovo inscription, Proto-Bulgarian, Old Turkic, Shudikovo/Šudikova (Šudik), Tifran, Romance people, Lim charter of king Uros, yakavian pronunciation.